WARIES MISDAADREEKS · Nº 299

HISTORISCH ONDERZOEKSRAPPORT

Binnendieze in ’s-Hertogenbosch

De zaak van de verdwenen bouwpenningen

Een reconstructie van de verduistering van de bouwgelden van de Bouwbeurs van Sint-Jan in het najaar van 1771, met uitgave van de bronnen

dr. Liesbeth Roskam
archiefonderzoeker

In opdracht van de Stichting Bossche Bouwpenning
’s-Hertogenbosch, juni 2026

Inhoud

Voorwoord 4

Leeswijzer 6

1 Inleiding 8

2 De Bouwbeurs en haar mensen 14

3 Bronnen I · De telling en de bewaring 22

4 Bronnen II · De overbrenging 31

5 Bronnen III · De ontdekking 35

6 Bronnen IV · Het onderzoek van het College 40

7 Bronnen V · De papieren van Arnoldus Smits 48

8 Bronnen VI · Aanvullend archiefonderzoek 2025-2026 53

9 Stand van het onderzoek 62

Woordenlijst 65

Register van personen 66

Aan de lezer 68

Werkbladen 70

Antwoordformulier 74

Hints 76

Verzegeld 78

Oplossing 79

Naschrift 89

Bronstukken worden aangeduid met een letter en een cijfer (A1, D4, F7). Een overzicht van alle stukken staat op p. 21.

Voorwoord

In het voorjaar van 2025 kreeg onze stichting een verhuisdoos aangeboden. Er zaten een kasboek in, een bundel brieven met een vergeeld lint en een notitieboekje in perkament, alles afkomstig van de zolder van de familie Van Lith, nazaten van de Bossche brouwer en kerkmeester Arnoldus Smits (1706-1774). Op het bovenste vel stond in een oude, beverige hand: *Papieren raakende de Bouwbeurs, en het ongeluk van october 1771.*

Wie in 's-Hertogenbosch opgroeit, kent de verhalen over de stad onder de stad: de Binnendieze die onder huizen en tuinen door kronkelt, de kelders die op het water uitkomen, de vergeten gewelven. Het verhaal van de Bouwbeurs kenden wij niet. Het gaat over geld dat Bossche burgers in nog geen twee jaar bijeen hadden gebracht om de loodbedekking van de Sint-Jan te herstellen, en over zes zakken met zilver die op een maandagochtend vol oud lood bleken te zitten.

De schuldige leek in 1771 snel gevonden. De klerk van de Bouwbeurs, een jonge man die het zegel bewaarde, verdween twee nachten na de ontdekking uit de stad en is nooit teruggekeerd. Uit de papieren van Smits blijkt dat de oude kerkmeester daar tot zijn dood aan heeft getwijfeld.

Wij hebben dr. Liesbeth Roskam gevraagd de zaak opnieuw te onderzoeken. Zij heeft de bundel getranscribeerd en in andere verzamelingen gezocht naar alles wat met de personen in het dossier te maken heeft. Het resultaat ligt voor u. Op ons verzoek heeft zij het rapport zo ingericht dat iedere lezer zelf kan oordelen voordat hij haar conclusie leest. Die conclusie zit, op de wijze van een notarieel testament, achter een verzegelde pagina.

Een woord over de vorm. Een historisch onderzoeksrapport is meestal een eindpunt: de onderzoeker heeft gezocht, gewogen en geconcludeerd, en de lezer volgt. Dit rapport werkt andersom. Alle stukken staan erin, volledig of in ruime uittreksels, en de

Leeswijzer

Dit rapport is een puzzel. U krijgt dezelfde stukken die ik heb gevonden, in dezelfde volgorde waarin ik ze heb geordend, en zonder mijn eindoordeel. Mijn eigen tekst beperkt zich tot uitleg: wat een ducaton waard was, waar de Brede Haven lag, hoe zwaar een pond woog. Waar ik iets niet weet, zeg ik dat.

HOE HET WERKT

1. Lees de hoofdstukken 1 en 2. Ze schetsen de stad in 1771, de Bouwbeurs en de mensen om wie het gaat.
2. Lees de bronnen in de hoofdstukken 3 tot en met 8. Elk stuk heeft een code (A1, B2 enzovoort). Ze staan in de volgorde waarin het College van de Bouwbeurs ze in 1771 verzamelde. Het laatste hoofdstuk bevat wat ik er in 2025 en 2026 aan heb toegevoegd.
3. Hoofdstuk 9 vat samen welke verklaringen in 1771 en daarna zijn geopperd. Het geeft geen oordeel.
4. Beantwoord dan de zes vragen op het antwoordformulier. De werkbladen helpen bij het ordenen van tijden, gewichten en sleutels.
5. Loopt u vast? Achterin staan hints in drie niveaus, op hun kop gedrukt zodat u niet per ongeluk te veel leest.
6. Pas als het formulier is ingevuld, opent u de verzegelde pagina. Daarachter staan de oplossing, met verwijzingen naar elk stuk bewijs, en een naschrift over wat er in september 2026 is gevonden.

DE ZES VRAGEN

1. Wanneer en waar zijn de zes zakken verwisseld?

2. Hoe kon de kist open zonder de drie sloten, en hoe bleven de zegels gaaf?

1
Inleiding

DE VONDST, DE OPDRACHT EN DE STAD IN 1771

1.1 Een doos op zolder

De bundel van Arnoldus Smits telt 61 losse stukken en een notitieboekje van 48 bladen. Smits was in 1771 een van de drie kerkmeesters die de Bouwbeurs van Sint-Jan bestuurden, en na de ontdekking van de diefstal heeft hij alles verzameld wat hij kon krijgen: afschriften van het reglement, de protocollen van de telling en van de betaling, de verklaringen die het College van de Bouwbeurs in oktober 1771 liet opnemen, een paar brieven, een uittreksel uit het register van de waag. Daarnaast hield hij aantekeningen bij, tot een paar maanden voor zijn dood in januari 1774.[1]

Smits schreef niet voor een lezer. Zijn notities zijn kort, soms onleesbaar, vaak bezorgd. Hij noteert wat hij ziet en wie hij spreekt; zelden wat hij denkt. Toch is duidelijk dat hij de afloop van 1771 niet vertrouwde. Op de binnenkant van het omslag staat: *Is het wel zoo gegaan als men zegt?*

1.2 De opdracht

De Stichting Bossche Bouwpenning vroeg mij twee dingen uit te zoeken. Ten eerste: heeft de klerk Willem Sporck, die door het College van de Bouwbeurs schuldig werd verklaard, het

1. Collectie Van Lith, sinds 2025 in bruikleen bij de Stichting Bossche Bouwpenning. Ik citeer de stukken met de code die ik ze in dit rapport heb gegeven; de oorspronkelijke nummering van Smits staat in de kopregel van elk stuk.

2
De Bouwbeurs en haar mensen

HOE HET FONDS WERKTE, WAT HET GELD WOOG, WIE ERBIJ BETROKKEN WAREN

2.1 Een fonds van burgers

De Bouwbeurs van Sint-Jan werd opgericht op maandag 4 december 1769, twee weken na de storm. Het was geen onderdeel van het kerkbestuur maar een particulier fonds, opgezet door een groep burgers die het herstel van de daken sneller wilden zien gebeuren dan de gewone middelen toelieten. Drie van de vijf oprichters waren tevens kerkmeester; zij vormden het College dat het fonds bestuurde. De beide anderen trokken zich na het eerste jaar terug. In de Bouwbeurs traden de drie heren op als particulieren: het fonds had een eigen kas, eigen regels en een eigen klerk, en het kerkbestuur had er geen zeggenschap over en geen inzage in. De kerk ontving alleen het werk: een hersteld dak.

In nog geen twee jaar, van december 1769 tot september 1771, bracht de Bouwbeurs 7.380 gulden bijeen, een groot bedrag: een geschoold ambachtsman verdiende in die tijd zo'n driehonderd gulden per jaar. Het geld kwam binnen via inschrijvingslijsten, collectes aan de deur en een paar grote giften. In februari 1771 werd het werk aanbesteed aan Hendrik Loos. Hij zou in tranches worden betaald, de eerste in oktober 1771.

2.2 Kist, zegel en balans

Het reglement van de Bouwbeurs (stuk A1) regelde de bewaring van het geld zorgvuldig. Het geld lag in een eikenhouten kist met drie sloten. Elk van de drie kerkmeesters had de sleu-

Willem Sporck (29)
Klerk van de Bouwbeurs. Houdt de lijsten van gevers bij, schrijft de brieven en protocollen en bewaart het zegel. Ongehuwd, woont op kamers in de Kerkstraat. Zoon van een schoolmeester uit Vught.

Hendrik Loos (41)
Meester-loodgieter en leidekker. Heeft sinds februari 1771 het herstel van de loodbedekking aangenomen. Werkt met een meesterknecht, Teunis Bakx, en drie knechts.

Jan Wijnants (36)
Schipper op de Binnendieze, met een eigen schouw. Vervoert van alles, van bier tot bouwstoffen. Woont aan de Vughterstroom.

Anna Dirkx (24)
Dienstmeid ten huize van Arnoldus Smits.

Teunis Bakx (33)
Meesterknecht van Loos. Neemt de leiding op het dak over als de meester afwezig is en schrijft dan de weekstaat.

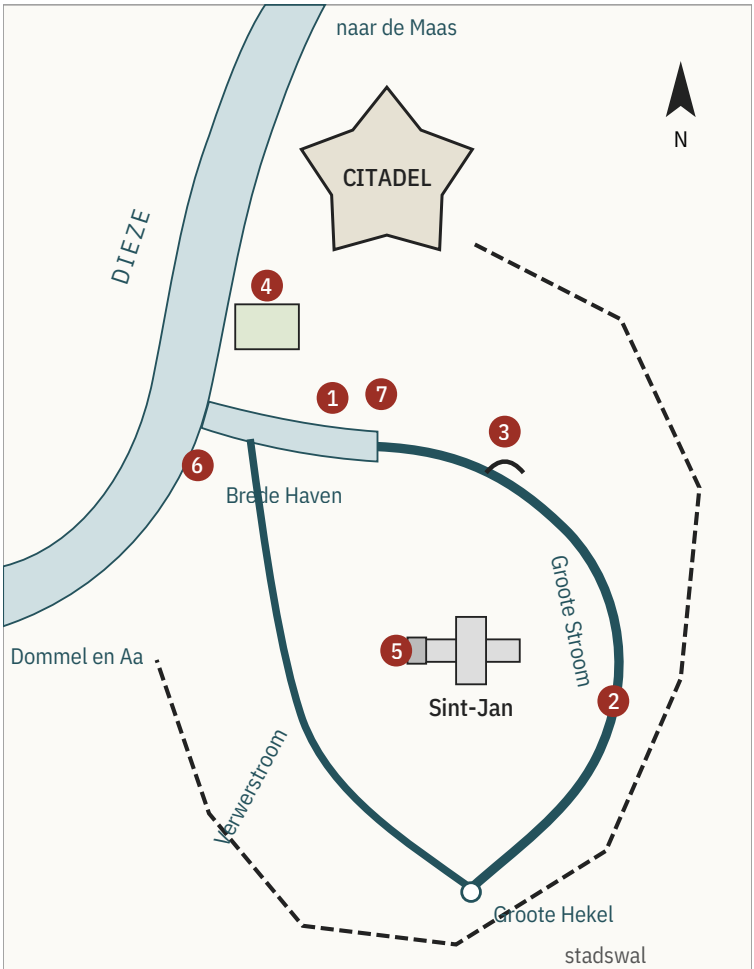
Johanna van Ravesteyn-Melis (38)
Echtgenote van Gijsbert van Ravesteyn. Haar moeder, de weduwe Geertruida Melis, woont in Bommel.

Johanna van Gils
Weduwe in de Kerkstraat, bij wie Sporck een kamer huurt.

Mr. Pieter Vermeulen
Notaris. Is in oktober 1771 door het College gevraagd bij de betaling en bij de verhoren aanwezig te zijn en de verklaringen op te schrijven.

Verder komen voor: de slotenmaker Arnold Coolen, de tinnegieter Jan Verhoeven, de herbergier Gerrit van Dinther van De Gekroonde Schuit, de beurtschipper Klaas Robben, Frans Hoogstraten (neef van de ontvanger) en Jacob Melis, reder te Zaltbommel.

's-Hertogenbosch in 1771

Afb. 5. Schematische reconstructie van de plaatsen die in de stukken voorkomen, niet op schaal. De loop van het water is vereenvoudigd. Noorden boven. De tuin met waterkelder (4) is ingetekend naar de beschrijving in een advertentie van 1773 (stuk F8).